

**MINISTERUL EDUCAȚIEI
UNIVERSITATEA DE VEST DIN TIMIȘOARA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE MUZICĂ ȘI TEATRU
DOMENIUL: MUZICĂ**

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

**Creația de Operă și Operetă a
compozitorilor germani din Banat în
perioada 1850-1950**

Coordonator științific:

Conf. Univ. Dr. Habil. Ladislau Cristian Andriș

Doctorand:

Andreas Schein

Timișoara

2024

Cuprinsul Tezei de Doctorat

Introducere	5
Importanța temei	9
Istoriografie	10
Scopul lucrării și motivarea alegerii temei.....	12
Conceptualizare.....	13
Delimitări spațio-temporale	13
Metodologie de cercetare și structura tezei de doctorat	13
Capitolul 1. Începuturile istoriei culturii muzicale din Banat	17
1.1. Rădăcinile istorice ale culturii muzicale din Banat.....	17
1.1.1. Context istoric - Evul mediu.....	17
1.1.2. Muzica sacră în Banat înainte de întemeierea Diecezei de Cenad	18
1.1.3. Muzica sacră din Banat sub influența Imperiului Otoman	22
1.1.4. Primele documente istorico-muzicale din Banat	25
1.1.5. Johann Michael Haydn și Missa în Honorem Sanctissimae Trinitatis	30
1.1.6. Timișoara, Mica Viena. Ignaz Franz von Castelli – director al Teatrului din Timișoara	52
1.1.7. Die Alpenhütte. Franz Limmer, dirijor al orchestrei teatrului din Timișoara.....	59
1.2. Societatea Filarmonică din Timișoara – Polul cultural al orașului.	67
1.2.1. Sosirea lui Johann Strauss în Banat – premise pentru înființarea Societății Filarmonice din Timișoara.	67
1.2.2. Societatea Filarmonică din Timișoara – Centrul istoric al confluențelor muzicale din Banat.	85
Capitolul 2. Emmerich Bartzner – o viață dedicată muzicii. Portretul unui compozitor	120
2.1. Familia.....	120
2.1.1. Familia Reiter	120
2.1.2. Familia Bartzner	121
2.1.3. Familia Filipecz	124
2.1.4. Nikolaus Bartzner	124
2.2. Copilăria și adolescența lui Adalbert Emmerich Bartzner (1895 – 1907)	126
2.3. Sânnicolau Mare (1908-1910).....	127
2.4. Szeged (1911-1914)	129
2.5. Reșița (1913-1914).....	130
2.6. Anii Primului Război Mondial (1914-1918).....	131
2.7. Înapoi la Szeged (1918-1923)	133

2.8. Lovrin: Eclozionarea muzicală (1923-1932)	134
2.9. Jimbolia (1933-1961)	139
2.10. Emmerich Bartzer - Pedagogul și îndrumătorul mișcării de amatori.....	158
2.11. Emmerich Bartzer - Folcloristul.....	163
2.12. Emmerich Bartzer – Opera.....	165
2.12.1 Liedurile.....	165
2.12.2. Corurile	177
2.12.3. Muzica instrumentală și camerală.....	185
2.12.4. Muzica pentru orchestră simfonică.....	189
2.12.5. Operetele.....	195
Capitolul 3: Creația de operă a compozitorilor germani din Banat.....	247
3.1. Wilhelm Franz Speer – context biografic	247
3.1.1. De la Friedland la Timișoara. Începuturile parcursului artistic, de la Kapellmeister la dirijor de cor	247
3.1.2. Pulsul muzical și cultural al orașului Timișoara în 1882.....	250
3.1.3. Oratoriul Die Könige in Israel	255
3.1.4. Der Dorfbarbier – prima operă comică din Banat	267
3.2. Hermann Klee	278
3.2.1. Viața și creația. Pedagogul și compozitorul. Începuturile relațiilor lui Hermann Klee cu spațiul românesc.	278
3.2.2. Hermann Klee la Timișoara.....	284
3.2.3. Făt Frumos. Prima operă feerică românească. Geneza operei	286
3.2.4. Ultima perioada de creație a lui Hermann Klee.....	291
Concluzii.....	293
Bibliografie.....	297
Anexe	302

Creația de Operă și Operetă a compozitorilor germani din Banat în perioada 1850-1950

Rezumat

Teza de doctorat intitulată *Creația de Operă și Operetă a compozitorilor germani din Banat în perioada 1850-1950* propune analiza, identificarea și prezentarea lucrărilor care aparțin genurilor operei și operetei, compuse de compozitorii germani din Banat. De asemenea, în cadrul primului capitol, această lucrare științifică are ca scop explorarea și stabilirea modului în care culturile muzicale din Vestul Europei, pornite de la Berlin sau Viena, au influențat într-un fel sau altul noile zone geografice sud-est europene, colonizate de către diferite popoare, punând astfel accent în special pe zona Banatului Istoric. Am analizat contribuția compozitorilor germani de operă și operetă la cultura muzicală bănățeană, contribuție realizată prin intermediul creațiilor de operă și operetă. Teza de doctorat conține de asemenea un capitol istorico-descriptiv, care vizează modul în care au început relațiile interculturale dintre regiunea Banatului și importante metropole culturale din vest. Astfel, pe parcursul primului capitol, am vizat relația orașului Timișoara cu compozitorul austriac Johann Michael Haydn, precum și geneza operelor *Temeswar, das kleine Wien* de Ignaz Franz von Castelli și *Die Alpenhütte* de Franz Limmer. Teza de doctorat conține și un capitol analitic, care prezintă îndeaproape cea mai mare parte a creației compozitorului Emmerich Bartzler, iar complementar, analiza operei *Der Dorfbarbier* de Wilhelm Franz Speer, precum și amintirea creației genului de operă a compozitorului timișorean Hermann Klee.

Am ales această temă unică și deosebit de interesantă în vederea redactării unei teze de doctorat datorită faptului că acest subiect, cel al creației de operă și operetă a compozitorilor germani din Banat, este abordat laconic la nivel local și nu numai, iar resursele care pot fi cercetate în acest sens sunt extrem de rare și de cele mai multe ori insuficiente. În spațiul academic românesc, studiul istoriei culturii muzicale bănățene, a creației de operă și operetă a compozitorilor germani din Banat reprezintă un domeniu de cercetare neglijat sau chiar absent, fapt care m-a determinat să-mi îndrept energia, resursele și atenția spre această ramură a istoriei muzicale a Banatului. Datorită acestui fapt, am speranța că această teză de doctorat va oferi o importantă contribuție la istoria muzicală a Banatului.

Din punct de vedere al conceptelor utilizate, cadrul prezentei teze de doctorat se bazează pe o serie de definiții, concepte, și termeni precum: „operă”, „operetă”, „Banat”, „multiculturalitate”, „spațiu sud-est european”, „cultură germană” și „societate muzicală”. Multitudinea de concepte și termeni utilizați în contextul prezentei lucrări științifice au ca scop crearea unui înțeles clar și temeinic documentat asupra creației de operă și operetă a compozitorilor germani din Banat, precum și asupra tuturor evenimentelor culturale importante din Banat care au avut loc în secolele XIX-lea și XX-lea, facilitând totodată fundamentarea unei imagini distincte asupra evoluțiilor care vizează cultura muzicală a Banatului din perioada anterior menționată. De asemenea, conceptele prezentate vor sprijini trasarea unei linii precise de demarcație între influențele așa-numitei „culturi germane” și specificul cultural șvăbesc al Banatului.

Teza de doctorat intitulată *Creația de Operă și Operetă a compozitorilor germani din Banat în perioada 1850-1950* este delimitată atât din punct de vedere spațial, temporal, cât și conceptual, în acord direct cu dimensiunile analitice identificate în urma cercetării muzicologice. Întreg studiul s-a concentrat în mod deosebit asupra creației de operă și operetă a compozitorilor germani din Banat existentă între 1850 și 1950, dar și pe istoria muzicală a Banatului, precum și asupra începuturilor relațiilor interculturale dintre spațiul Banatului Istoric și fosta Monarhie Dualistă. Teza de doctorat oferă cititorilor o amplă biografie a celui mai important compozitor german din Banat de operetă - Emmerich Bartzer, cu un accent deosebit pe creația sa de operetă. De asemenea, teza de doctorat conține și o delimitare geografică, concentrându-se pe teritoriul fostului Imperiu Habsburgic, dar mai ales pe teritoriul Banatului istoric. Teza de doctorat are la bază o serie de cercetări realizate în arhive cum ar fi Südosteuropäischen Musikarchiv München, Arhivele Naționale Timiș și Biblioteca Națională a Austriei (fosta K. u. K. Hofbibliothek), precum și consultarea documentelor și întregii moșteniri culturale a compozitorilor abordați în capitolele II și III ale prezentei teze de doctorat.

Cercetarea și documentarea vieții și creației compozitorului șvab Emmerich Bartzer are la baza documentarea întregii sale moșteniri culturale lăsate nepotului acestuia - Adrian Nucă-Bartzer, care mi-a permis accesul în reședința sa preț de câteva zile, pentru a putea cerceta, inventaria și digitaliza manuscrisele și documentele lăsate în urmă de compozitor. Mai mult, pe durata întregii cercetări am consultat nenumărate publicații precum ziare, reviste sau cărți de specialitate, și numeroase programe de sală sau afișe de concert. De asemenea, am utilizat o serie de metode de cercetare webografice, precum consultarea unor arhive disponibile online, cu scopul aprofundării detaliate a subiectului abordat în contextul prezentei teze de doctorat.

Cercetarea a integrat o serie de metode de cercetare empirice, analitice și teoretice, aplicând totodată o abordare deductivă, în special în contextul realizării biografiei compozitorului Emmerich Bartzer.

Teza de doctorat este structurată în trei capitole, precedate de o introducere în cadrul căreia sunt prezentate aspecte precum relevanța temei alese, istoriografie, scopul lucrării și motivarea alegerii temei, conceptualizare, delimitări spațio-temporale și metodologie de cercetare și structura tezei de doctorat.

Primul capitol tratează subiectul începuturilor istoriei culturii muzicale din Banat. Sunt abordate aspectele istorice ale muzicii sacre din Banat în diferitele perioade istorice, delimitate de o serie de evenimente importante precum întemeierea Diecezei de Cenad sau influența Imperiului Otoman, abordând și aspecte precum identificarea primelor documente istorico-muzicale din Banat. Capitolul cuprinde și un succint studiu biografic al compozitorului Johann Michael Haydn, având un caracter istorico-descriptiv, dar și analitic, în contextul *Missei Trinitatis* MH.1 de Johann Michael Haydn. Ulterior am abordat din punct de vedere istoric geneza acestei mise care a fost scrisă cu ocazia inaugurării Catedralei Romano-Catolice din Timișoara în 1754, amintind totodată resursele consultate în vederea digitalizării acestei mise. Scopul capitolului este acela de a prezenta și analiza modul în care compozitorul Johann Michael Haydn a contribuit activ la cultura muzicală a Banatului și Timișoarei, fiind unul dintre primii compozitori ai fostului Imperiu Habsburgic care a avut o legătură culturală cu Banatul și mai ales cu Timișoara, prezentând contextul istoric în care această lucrare sacră a fost compusă pentru a fi interpretată la consacrarea Domului Romano-Catolic din Timișoara. De asemenea, am abordat originile expresiei “Timișoara, mica Vienă” (Temeswar, das kleine Wien), care are la baza unul dintre primele Singspiel-uri compuse la Timișoara de Ignaz Franz von Castelli, precum și despre turneul artistic realizat de Johann Strauss în Banat, care reprezintă una dintre cele mai importante premise pentru înființarea Societății Filarmonice din Timișoara în 1871. Acestei societăți muzicale i-am dedicat un subcapitol aparte, în care am prezentat succint aspecte care țin de geneza acestei societăți, arhiva, influențele socio-politice și culturale ale vremii, pragmatismul atât de caracteristic Banatului istoric în contextul Societății Filarmonice din Timișoara, membri fondatori, parcursul artistic, activitatea Societății Filarmonice din Timișoara ca nou centru cultural al României Mari, precum și sfârșitul activității acestei societăți muzicale din Banat.

Cel de al doilea capitol al prezentei teze de doctorat este dedicat compozitorului șvab Emmerich Bartzer. Abordarea din prismă biografică a acestui nume de referință nu a fost o

sarcină facilă, datorită faptului că fac parte dintre cercetătorii care nu l-au cunoscut personal, ci doar prin muzica sa. Pentru a putea reuși să-l cunosc pe Emmerich Bartzer ca om și artist, a fost necesară analiza, identificarea și organizarea cronologică a moștenirii sale muzicale care rămăsese necercetată, sub forma unor teancuri de partituri, aflate în posesia nepotului său - Adrian Nucă-Bartzer. Biografia compozitorului Emmerich Bartzer pe care o voi prezenta în cadrul acestei teze de doctorat a fost reconstruită în baza a numeroase certificate, corespondențe, documente, notițe și în baza unor mărturii transmise pe cale orală de către Adrian Nucă-Bartzer, către autorul prezentei lucrări. Astfel, am putut realiza treptat portretul unei persoane care s-a dedicat cu devotament poporului său șvab și patriei sale, înrădăcinându-și majoritatea lucrărilor în folclorul bănățean șvăbesc. Emmerich Bartzer a fost un susținător a culturii șvăbești prin înființarea unor ansambluri sau structuri a căror membri au fost personalități precum Peter Jung, Stefan Jäger sau Annie Schmidt-Endres. Remarcabilă a fost și activitatea sa umanitară, prin susținerea unor cauze nobile precum menținerea temporară a unui orfelinat în dificilii ani postbelici, din fondurile adunate în urma reprezentațiilor sale de operetă. Emmerich Bartzer a fost un om iubitor de pace și armonie, fapt care nu este reflectat doar în cadrul opusurilor sale, ci și – conform mărturiilor nepotului compozitorului – în caracterul său. Aceste atribute au fost resimțite în rândul membrilor familiei sale, îndrumând-și inclusiv nepoții, pe Adrian Bartzer și Dana Bartzer, spre o carieră muzicală. Emmerich Bartzer însuși provenea dintr-o familie muzicală, unde muzica de cameră era prezentă în mijlocul acestora în fiecare zi. Moștenirea culturală a lui Emmerich Bartzer, în special în contextul creației în genul operetei a reprezentat un important reper în creația genului de operă a compozitorilor germani din Banat, Bartzer fiind în acest sens un adevărat deschizător de drumuri.

Ultimul capitol tezei de doctorat abordează biografic, analitic și din punct de vedere muzicologic doi compozitori de referință - Wilhelm Franz Speer și Hermann Klee, ambii compozitori germani din Banat care au creat opere, ca gen compozițional. Spre deosebire de genul operetei, opera ca gen a fost abordată doar de aceștia, creația celor doi compozitori însumând în total numai trei titluri - *Der Dorbarbier*, operă comică în două acte de Wilhelm Franz Speer, respectiv *Se face ziuă* și *Făt Frumos* de Hermann Klee. Cu toate acestea, consider că ar fi o eroare să afirm faptul că aceste trei opusuri sunt singurele lucrări create în Banat în genul operei de către compozitorii germani din Banat, dar până în zilele noastre, acestea reprezintă singurele trei opusuri din genul operei care au fost descoperite. Am speranța însă că numărul operelor compuse în Banat de către compozitorii germani bănățeni este mult mai mare. Pentru a susține această afirmație, privesc ca pe o provocare descoperirea de noi opusuri din

genul operei compuse în Banat în numeroasele arhive disponibile atât pe actualul teritoriu a României, cât și în Occident.

Biografia compozitorului Wilhelm Franz Speer a fost construită pe baza documentelor consultate în arhiva *Südosteuropäisches Musikarchiv* din München, precum și în baza informațiilor transmise prin viu-grai de către muzicologul și organistul bănățean Dr. Franz Metz (n. 1951) către autorul prezentei lucrări. Informațiile biografice despre compozitorul Hermann Klee au la bază sinteza scrisorilor prezentate de către Dr. Franz Metz în cartea sa dedicată compozitorului Hermann Klee, menționată și în bibliografia tezei de doctorat, precum și informații și mărturii transmise prin viu-grai de către fiica compozitorului Hermann Klee, Wanda Klee (n. 1938), care actualmente trăiește la Berlin și cu care sunt în permanentă corespondență, făcându-i și o vizită în luna septembrie a anului 2024, cu scopul de a cerceta la fața locului moștenirea muzicală lăsată în urmă de compozitorul Hermann Klee.

În ceea ce privește analiza operei *Der Dorfbarbier* de Wilhelm Franz Speer, considerată prima operă comică din Banat, am efectuat o analiză detaliată a acesteia, în timp ce pentru creațiile lui Hermann Klee mă voi rezuma doar aspecte legate de geneza celor două opere, acordând o atenție specială operei feerice *Făt Frumos*, considerată prima operă feerică românească. De asemenea, având în vedere claritatea cu care Wilhelm Franz Speer a fost influențat de operele cu același titlu ale compozitorilor Ferdinand Ries și Johann Baptist Schenk în creațiile sale precum *Die Könige in Israel* și *Der Dorfbarbier*, am abordat o analiză comparativă pentru a examina modul în care Speer s-a inspirat structural și melodic de la acești compozitori.

Bibliografie

Cărți:

- Adalbert Jakab, Zsolt-Peti Lehel, *Procese și contexte social-identitare la minoritățile din România*, Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale “Kriterion”, Cluj-Napoca, 2009.
- Brandeiss, Josef; Lessl, Erwin *Temeswarer Musikleben*, Kriterion Verlag, București, 1980.
- Brandeisz, Josef, *Temeswarer Musikleben. Zur Musikgeschichte eines europäischen Musikzentrums*, Hrsg. Dr. Franz Metz, Edition Musik Südost, München, 2016.
- Brandeisz, Josef, *Temeswarer Musikleben. Zur Musikgeschichte eines europäischen Musikzentrums*, Hrsg. Dr. Franz Metz, Edition Musik Südost, München, 2016.
- Bücken, Ernst, *Die Musik des 19. Jahrhunderts bis zur Moderne*, Wildpark-Potsdam, 1929.
- Castelli, Ignaz Franz, *Momoioren meines Lebens. Gefundenes und Empfundenes, Erlebtes und Erstrebtes*. Band 1: Vom Jahre 1781 bis zum Jahre 1813 (Volumul 1: Din anul 1781 până în anul 1813), Kober&Markgraf, Viena, 1861.
- Diplich, Hans, *Die Domkirche zu Temeswar*, Verlag des südostdeutschen Kulturwerkes, München, 1972.
- Dobszai, László, *Abriss der ungarischen Musikgeschichte*, Editura Corvina, Budapesta, 1993.
- Dr. C., Grofșorean, *Banatul de altă dată și de totdeauna. Sinteza problemelor istorice și social-politice*, „Helicon“, Institutul de Arte Grafice, Timișoara, 1946.
- Feneșan, Costin, *Administrație și fiscalitate în Banatul Imperial*, Editura de Vest, Timișoara, 1997.
- Geml, Josef, *Alt Temeswar*, Editura Banat, Erding, 2010
- Hamm, Wilhelm, *Südöstliche Steppen und Städte, nach eigener Anschauung geschildert*, J. D. Sauerländer, Frankfurt am Main, 1862.
- *Heimatbuch der Heidegemeinde Lovrin im Banat nach 1944*, HoG Lovrin, 1994.
- *Heimatbuch der Heidegemeinde Lovrin im Banat*, HoG Lovrin, 1979.
- Heltai, Gáspár, *Cancionale, azaz históriá énekeskönyv*, Ediție Facsimil, Bibliotheca Hungarica Antiqua, Editura V. Academia, Budapesta, 1962.
- Jarosy, Desiderius, *Singet dem Herrn! Kirchenliederbuch der Diözese Csanad. Für Volk und Schule*, Timișoara, 1920.
- Juhasz, Koloman, *Das Bistum von Belgrad und Tschanad unter Bischof Franz Anton Graf Engl von Wagrain (1702-1777)*, fără editură, an, și localitate.
- Koch, Klaus-Peter, *Musikkultur und ethnische Vielfalt im Südosteuropa des 19. und 20. Jahrhunderts – Einflüsse deutscher Musik.*, Edition Musik Südost, München, 2007.
- Metz, Franz, *Banater Chorbuch*, Edition Musik Südost München, 1997.
- Metz, Franz, *Brauns Banater Rhapsodie. Bilder aus der Geschichte des Banater*

Musik-und Theaterlebens, Edition Musik Südost, München, 2020.

- Metz, Franz, *Der Temeswarer Philharmonische Verein. Eine Chronik südosteuropäischer Musikgeschichte 1850-1950*, Edition Musik Südost München, 2005.
- Metz, Franz, *Eine Reise in den Orient. Johann Strauss und seine Konzerte im Banat, in Siebenbürgen und in der Walachei*, Edition Musik Südost München, 2021.
- Metz, Franz, *Johann Michael Haydn – Seine Beziehungen zur Dommusik in Temeswar und Großwardein*, Edition Musik Südost, München, 1997.
- Metz, Franz, *Musik als interkultureller Dialog. Die Musikkultur der Deutschen in/aus Südosteuropa*, Edition Musik Südost, München, 2005.
- Metz, Franz, *Te Deum Laudamus*, Editura ADZ, București, 1995.
- Neumann, Victor, *Interculturalitatea Banatului*, Editura Universității „Ioan Cuza“, Iași, 2015.
- Peregrin, Treufest, *Banater Liederbuch - in bunter Reihe. Sammlung deutscher, ungarischer, serbischer, rumänischer, kroatischer, slawonischer und böhmischer Sprache. Volks- und Gesellschaftslieder wie man sie täglich hört. Aus mündlichen und gedruckten Quellen, zusammengestellt von Treufest Peregrin*, Timișoara, Gedruckt und zu haben bei Förk und Comp. (Piaristengebäude), 1863.
- Schein, Andreas, *Johann Michael Haydn – Missa in Honorem Sanctissimae Trinitatis. O contribuție la istoria muzicii sacre din Banat*, Edition Musik Südost, München, 2021.
- Schein, Andreas, *Temeswar – ein geschichtliches europäisches Kulturzentrum. Ein Blick in die Kulturapotheke Temeswars*, Editura Rebeca, Arad, 2020.
- Tussel, Kaspar, *Bericht des Temesvár-Fabriker Musik- und Gesangsvereins über das Millenniumsjahr 1896-97*, Selbstverlag des Vereins.
- Vărădean, Vasile *Cântecul la el acasă*, Editura Mitropoliei, Timișoara, 1985.

Ziare și Reviste:

- ***, *Konzert in Bukarester Deutsche Zeitung*, nr. 22 din 15 martie 1848.
- *Allerlei Neuigkeiten*, în *Satelit des Siebenbürger Wochenblattes*, Sibiu, 27 decembrie 1847, Nr. 103.
- *Banater Volksblatt*, 10 noiembrie 1927, Lovrin
- *Banater Volksblatt*, 31 iunie 1927, Lovrin
- *Banater Volksblatt*, Jahrgang 2, Nr. 45, 10 noiembrie 1927
- *Brahms und Joachim* în: *Temeswarer Zeitung*, 10 septembrie 1879.
- Chorheft, Jimbolia, 1937
- Habenicht, Gottfried, *Begegnungen zwischen Deutschen und Rumänen in der Musik*, în: *Tausend Jahre Nachbarschaft. Deutsche in Südosteuropa*, Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, Bonn, 1981.
- *Hatzfelder Volksblatt*, 1925
- *Johann Strauss †* în *Südungarische Reform*, 6 iunie 1899.
- *Johann Strauss und sein Bruder* în *Temeswarer Zeitung*, Nr. 131, 10 iunie 1899.

- Metz, Franz, „*Temeswarer Orgel*”, în *Neue Banater Zeitung*, München, 18 decembrie 1983.
- Metz, Franz, „*Die älteste Orgel Temeswar*”, în *Banater Post*, München, 5 ianuarie 1993.
- Metz, Franz, „*Orga și istoricul ei*” în *Volk und Kultur*, numărul 2, București, 1984.
- Metz, Franz, *Interferenzen in der christlichen und jüdischen Kirchenmusiktradition des Banats*, în: *Die Kirchenmusik in Südosteuropa*, Hans Schneider Verlag, Tutzing, 2003.
- Metz, Franz, *Orgelbüchlein von Lowrin. 400 Jahre Orgeltradition in Banat* în *Neuer Weg*, București, 3 iulie 1992.
- *Monstre-Konzert* în *Temeswarer Zeitung*, 7 iulie 1874.
- Neagu, Mihai Răzvan, *Episcopii de Cenad și papalitatea de la Avignon. Intervenția papalității în Dieceza Cenadului în secolul al XIV-lea*, în *Revista Banatica*, nr. 23/2013, Editura Academia Română, Reșița.
- *Neue Banater Zeitung*, 30.10.1980
- Schein, Andreas, *Der unbekannte Johann Strauss* în *Allgemeine Deutsche Zeitung*, Jahrgang 29/Nr.7091/14 mai 2021.
- Schwarz, Karl Peter, *Salzburger Gipferl*, în: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Frankfurt, 25. Mai 2003.
- *Strausz János*, în *Aradi Hiedetö*, Arad, Nr. 48, 27. Noiembrie 1847.
- *Temeswarer Wochenblatt für nützliche Unterhaltung und heimatliche Interessen*, Nr. 46, 8. Jahrgang, 13 noiembrie 1847.
- *Temeswarer Wochenblatt für nützliche Unterhaltung und heimatliche Interessen*, Nr. 47, 8. Jahrgang, 20 noiembrie 1847.
- *Temeswarer Wochenblatt für nützliche Unterhaltung und heimatliche Interessen*, Nr. 27, 9. Jahrgang, 1 iulie 1848.
- *Temeswarer Wochenblatt*, Zeitschriftliches für Wissen, Kunst und Industrie, 9 martie 1939.
- *Temeswarer Zeitung*, 10 iulie 1874.
- *Temeswarer Zeitung*, 11 septembrie 1879.
- *Temeswarer Zeitung*, 13 iulie 1874.
- *Temeswarer Zeitung*, 15 noiembrie 1885.
- *Temeswarer Zeitung*, 16 iulie 1874.
- *Temeswarer Zeitung*, 17 septembrie 1879.
- *Temeswarer Zeitung*, 19 ianuarie 1857.
- *Temeswarer Zeitung*, 21. Jahrgang, Nr. 297, Timișoara, Sâmbătă, 28 Decembrie 1872.
- *Temeswarer Zeitung*, 25 decembrie 1885.
- *Temeswarer Zeitung*, 4 iulie 1874.
- *Temeswarer Zeitung*, 7 noiembrie 1885.
- *Temeswarer Zeitung*, 9 ianuarie 1930.
- Zellner, Leopold Alexander în *Blätter für Musik, Theater und Kunst*, 27 ianuarie 1857, Viena.

Scrisori și documente:

- Autobiografie Emmerich Bartzner, 27 septembrie 1949.
- Certificat de origine etnică, 7 August 1944.
- Fișă de activitate a Werkgemeinschaft Schwäbischer Künstler und Kunstfreunde Hatzfeld din 1939, aflată în dosarul „Werkgemeinschaft Schwäbischer Künstler und Kunstfreunde Hatzfeld 1939.
- Heimattblatt Hatzfeld, 10. Ausgabe, HoG Hatzfeld, 2003.
- Heimattblatt Hatzfeld, 11. Ausgabe, HoG Hatzfeld, 2004.
- Heimattblatt Hatzfeld, 12. Ausgabe, HoG Hatzfeld, 2005.
- Heimattblatt Hatzfeld, 24. Ausgabe, HoG Hatzfeld, 2017.
- Heimattblatt Hatzfeld, 26. Ausgabe, HoG Hatzfeld, 2019.
- Scrisoare de la Annie Schmidt-Endres către Emmerich Bartzner, Timișoara, 26 ianuarie 1940
- Scrisoare de la Annie Schmidt-Endres către Emmerich Bartzner, Timișoara, 13 noiembrie 1939..
- Scrisoare de la Emmerich Bartzner către Johann Weber (Frumușeni), 7 decembrie 1939.
- Scrisoare de la Emmerich Bartzner către Matthias Schork, 17.06.1952.
- Scrisoare de la Richard Waldemar Oschanitzky către Emmerich Bartzner, Timișoara, 8.01.1958.
- Scrisoare de la Victor Eftimiu către Hermann Klee, București, 7 decembrie 1924.
- Scrisoare de la Wilhelm Franz Speer către Societatea Filarmonică din Timișoara, Timișoara, 1 mai 1882.
- Scrisoare din partea redacției ziarului „Neuer Weg” din București către J. (Imre) Bartzner, 16 aprilie 1954.
- Telegramă de la Auguste Klee (Hamburg) către Hermann Klee (Cluj), iunie 1930.

Enciclopedii:

- *** *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Bärenreiter Verlag, Kassel, 1989, volumul 5.
- Knepler, Georg, *Musikgeschichte des 19. Jahrhunderts*, Band II, Henschel Verlag, Berlin, 1961.
- Mendel, Hermann, *Musikalisches Conversations-Lexikon. Eine Encyklopädie der gesammten musikalischen Wissenschaften. Für gebildete aller Stände*, Band 6, Verlag von Robert Oppenheim Berlin, 1876.
- *Meyers Konversationslexikon* Vol. XIV, Editura Institutului Biografic, Leipzig, 1889.
- Weissenbäck, Andreas, *Sacra Musica. Lexikon der katholischen Kirchenmusik*. Klosterneuburg, 1937.
- Zöllner, Erich, *Geschichte Österreichs, (Istoria austriei), Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Verlag für Geschichte und Politik: 8. Auflage, Wien u. München 1990, în colaborare cu Editura Enciclopedică, București, Volumul I, 1996.

Arhive și biblioteci:

- Arcanum Digiteca.
- Arhiva Curții Imperiale Viena.
- Arhivele Naționale ale României Arad, Arad.
- Arhivele Naționale ale României Timiș, Timișoara.
- Biblioteca Muzicală a Operei Naționale Române din Timișoara.
- Muzeul Presei „Sever Bocu” Jimbolia.
- Nachlass Emmerich Bartzer, Adrian Nucă – Bartzer, Franz Schubert Str. 12, Bitburg, Germania.
- Südosteuropäisches Musikarchiv, München.

Partituri:

- Emmerich Bartzer – *Grüsst mein Banat!* Operette in 3 Akten und 1 Vorspiel von Annie Schmidt Endres und Daniel Wersching. Orchestriert und herausgegeben von Andreas Schein, Edition Musik Südost München, 2023, ISMN 979-0-700370-73-2.
- Wilhelm Franz Speer – *Der Dorfbarbier. Komische Oper in 2 Akten*, Partitur, Herausgegeben von Andreas Schein, Edition Musik Südost München, 2022, ISMN 979-0-799370-69-5.
- Wilhelm Franz Speer – *Die Könige in Israel* – Partitur, Herausgegeben von Dr. Franz Metz, Edition Musik Südost München, 2021.